

**Mehdiyeva Mətanət Bahadur qızı⁶⁴
PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ HAQQINDAKI
ELMİ MÜLAHİZƏLƏRİ**

Bütün humanitar və ictimai elmlərdə olduğu kimi, filologiya elmləri, xüsusən də dilçilik elmi müstəqil Azərbaycan xalqının əsl milli-mənəvi sərvətidir. Dilçiliyin ekstralingvistik problemlərinin böyük əksəriyyəti yeni tədqiqat yönündə öyrənilməlidir. İndi dilçilik elmimizi bilavasitə xalqımızın milli-mədəni inkişafına doğru istiqamətləndirmək və bu sahədə daha böyük uğurlar əldə etmək üçün real şərait yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü səviyyəyə çatmasında xüsusi xidmətləri olmuş dilçi alimlərin elmi irsinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu xarakterli tədqiqatlar dilçilik elminin nəzəri problemlərinin ümumiləşdirilməsinə və bir sıra müasir dilçilik problemlərinin sistemə salınmasına kömək edir.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ümumi şəkildə işlənmiş və dilçiliyimizin bu və ya digər görkəmli nümayəndəsinin elmi yaradıcılığı B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Orucov, H.Mirzəyev istisna olmaqla, bu günümüzədək monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. Əslində belə araşdırmalarsız dilçilik tarixinin, bu elm sahəsinin ayrı-ayrı problemlərinin tam və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyil.

Dilçiliyimizin azman nümayəndələrinin elmi yaradıcılığını araşdırıb dilçilik tariximizdə qiymətini vermək milli filologiyamızın ən mühüm vəzifələrindəndir. Fikrimizcə, bu alimlər dilçilik tarixində elə izlər qoymuşlar ki, onların hər birinin elmi xidmətləri ayrıca tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

Filologiya elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Yusif Mirəhməd oğlu Seyidovun tanınmış dilçi-filoloq, elm təşkilatçısı, ictimai xadim kimi fəaliyyət dairəsi, mənalı həyatı olduqca zəngin, geniş, sonrakı nəsillər üçün örnək dəyərində olmuşdur. Öz elmi monoqrafiya, dərslik və başqa kitabları ilə filologiyamıza başucalığı gətirmişdir. Yusif Seyidovun bu zəngin irsi Azərbaycan dilçiliyi üçün məxəzdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, sintaksisi sahəsinin yaradıcılarından, qrammatika sahəsinin aparıcı mütəxəssislərindən biri olmuşdur.

Monoqrafiyalara, kollektiv elmi qrammatikalara redaktorluq və rəyçi kimi yüksək, məsuliyyətli vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Prof. Yusif Seyidovun qələminin məhsulu olan çoxsaylı elmi-publisistik məqalələrində müasir dilçiliyin aktual problemlərinə, elm və mədəniyyətimiz üçün ən önəmli olan mövzulara, məsələlərə geniş yer verilmiş, elmi-mənəvi dəyərləri yüksək peşəkarlıqla təhlildən keçirilmişdir. Alimin məqalələrində təfəkkür tərzindən, dil və üslubundan, ixtisasından və s. cəhətlərindən asılı olmayaraq, vətənimizə, xalqımıza, Azərbaycan elminə, təhsilinə, maarifinə xidmətin real mənzərəsini görmək olar.

Alimin Azərbaycan dilçilik elminə verdiyi töhfələr sırasında onun dilçiliyə gətirdiyi, yetişdirdiyi yüksək ixtisaslı dilçilər də durur."Alim 1956-cı ildə "Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri" mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edib, filoloji elmlər namizədi, 1966-cı ildə isə "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filoloji elmlər doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. Ona 1967-ci ildə professor-elmi adı verilmişdir. Alimin "Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər", "Təsirlik hallı feili birləşmələr", "Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri", "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" və s. kitabları çap olunmuşdur"(1,s.31)

Qeyd etdiyimiz kimi, Yusif Seyidovun əsas tədqiqat istiqamətləri dilimizin sintaktik quruluşu olmuşdur. Xüsusən də, söz birləşmələrini geniş tədqiq edən alim dilçiliyimizdə özünəməxsus elmi mülahizələri ilə diqqət çəkmişdir. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasına nəzər saldıqda görürük ki, söz birləşmələri haqqında bir çox dilçi alimlər elmi fikirlər söyləmiş, müqayisəli şəkildə söz birləşmələrini tədqiq etmişlər. Bu sahədə Yusif Seyidov başda olmaqla, Ə.Dəmirçizadə, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Ə.Cavadov, A.Aslanov, Q.Kazimov, B.Xəlilov və s. kimi alimlərin adlarını qeyd edə bilərik. Söz birləşmələrini tarixi aspektdə tədqiq edən alimlər sırasında H.Mirzəzadə Ə.Tanrıverdinin adlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır.

1972-ci ildə çap olunmuş "Müasir Azərbaycan dili"(IV hissə,sintaksis) dövlət mükafatına layiq görülmüş ali məktəb dərsliyi olmuşdur. Bu dərslik ilk dəfə proqram üzrə sintaksisin bütün əsas məsələlərini sistemli şəkildə əhatə edirdi. Dərslik Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun birgə əməyinin məhsuludur.

Dilin sintaktik quruluşunun tədqiqinə müxtəlif yöndən, müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq mümkündür. Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, söz birləşmələri, onların adlandırılması, onlar arasında əlaqələr haqqında dilçi alimlərin fikirləri üst-üstə düşmür. Söz birləşmələrinin statusu (dildə, dilçilikdə yeri) barədə də fikir ayrılıqları mövcuddur.

Prof.Q.Kazimov qeyd edir:"Azərbaycan dilçiliyində "söz birləşmələri" dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bunu 60-cı illərə qədər dilimizin sintaktik quruluşundan bəhs edən bütün əsərlərdə görmək olar. Söz birləşmələrinin ilk sistemli elmi tədqiqi Y.Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabı ilə başlayır. Buradakı sistem eynilə "Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis" dərsliyində də saxlanmışdır. Y.Seyidov rus və Azərbaycan dilçiliyində ,türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi məsələlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş ,mövcud tədqiq və araşdırmalara ,Azərbaycan dilinin verdiyi faktlara əsasən söz birləşmələrini ismi birləşmələr, feili birləşmələr və birləşmələri kimi üç qrupa ayırmış,bunların xüsusən əvvəlki ikisindən geniş bəhs etmişdir.Zərf birləşmələrinin kəmiyyətcə az və ismi birləşmələrə yaxın olduğu göstərilmişdir" (7,s.52).

Qeyd etmək lazımdır ki, "söz birləşməsi" termininə bizim dilçilikdə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə

istifadə etmişdir. Övvəllər “izafət birləşməsi” termini işlənmişdir.

“Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsinə 1946-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin sərfi” (I hissə,nəhv) adlı dərslikdə (müəllifləri M.Hüseynov və M.Şirəliyev) rast gəlirik” (6,s.90).

Prof.Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında isə ilk dəfə olaraq, ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin geniş olduğu konkret faktlarla göstərilmiş, ismi birləşmələr “təyini söz birləşmələri” və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” kimi iki qrupa ayrılmışdır. Amma prof.Q.Kazımov bu terminləri uğurlu hesab etmir. Alim bildirir ki, bunlar artıq vaxtını keçirmiş terminlərdir, birinci növ istisna olmaqla, birinci tərəflərin müstəqil təyin kimi çıxış edə bilməmələrinə görə də müvəffəqiyyətsizdir. Qeyd edək ki, bu fikir prof.Q.Kazımova məxsusdur. Digər alimlər isə bu termini “təyini söz birləşməsi” kimi qəbul etmişlər. Z.Budaqovanın redaktorluğu ilə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis” (1981) kitabında isə “birinci,ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələr” termini ilə adlandırılmışdır.

Y.Seyidovun söz birləşmələri,onların söz və cümlə ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, sərbəst və sabit söz birləşmələri, onlar haqqında ətraflı elmi mülahizələri vardır. Alimin həmmüəllifi olduğu “Müasir Azərbaycan dili” (Sintaksis,2007) dərsliyi bu gün hər bir dilçinin stolüstü kitabıdır. Söz birləşmələri haqqında alimin fikirləri “Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı” (III cild,2013) kitabında da təkrar nəşr olunub (2, s.500-513).

Y.Seyidov söz birləşməsinin özünün deyil, hər komponentinin sözə bərabər olduğunu qeyd edir. Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini verərkən diqqətə çatdırır ki, mürəkkəb sözlər söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır.Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Alim qoşa sözlərdən də bəhs edir və diqqətə çatdırır ki, qoşa sözlər heç də söz birləşməsi deyil.Qoşa sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir, mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi, burada da hər iki komponentin birlikdə ifadə etdiyi mənaya görə tərcümə verilir.Y.Seyidov qoşa sözlərin morfoloji kateqoriya olduğunu diqqətə çatdırır.

Alimin mürəkkəb idarə adları haqqındakı fikirləri də maraqlıdır.Bu birləşmələrin uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürəkkəb isimlər sırasında verilməsinə və “mürəkkəb idarə adları” kimi adlanmasını diqqətə çatdırır.”Belə birləşmələrin tərkib hissələri dilin lügət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır, ümumi model və məna qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözlə əvəz olunur. Müqayisə üçün-Azərbaycan Dövlət Darülfünunu-Azərbaycan Dövlət Universiteti” (4,s.39). Prof.Q.Kazımov xüsusi adlıq cümlələrin də olduğunu vurğulayır və bu sırada mürəkkəb idarə və təşkilat adlarını da qeyd edir.Amma Y.Seyidov bu cür birləşmələri adlıq cümlə kimi adlandırmağı doğru hesab etmir.Bildirir ki, belə olsaydı, bütün adları cümlə hesab etmək lazım gələrdi, bu halda sözlə birləşmə o zaman adlıq cümlə adlanır ki,o, fikir ifadə etmək məqsədi ilə işlədilsin, cümlə əvəzində işlədilsin (4,s.248). Prof. B.Xəlilov isə qeyd edir:” Bu ümumən ağılabatandır. Adlıq cümlənin zamanı qrammatik yolla ifadə oluna bilmir. Çünki zaman anlayışı xəbərdə öz ifadəsini tapmır. Adlıq cümlənin xəbəri olmur. Lakin situasiya, şəraitlə bağlı olaraq bilir ki, adlıq cümlələr indiki zaman məzmununa malikdir”(3,s.199).

Alimin söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan oxşar və fərqli cəhətlər haqqındakı elmi mülahizələri də tutarlı və maraqlıdır. İlk öncə cümlədə sözlərin dinamik xarakter daşmasını qeyd edən alim onu da vurğulayır ki, söz birləşməsinə təşkil edən sözlərdə cümlədə olan dinamiklik yoxdur. Söz birləşməsi statik xüsusiyyətə malikdir. Cümlə üçün predikativlik, modallıq və intonasiya əsasdır. Bu əlamətlərin də heç biri söz birləşməsində yoxdur. Həmçinin cümlənin imkanları söz birləşməsindən çox genişdir.

Y.Seyidov təyini söz birləşmələrinin atributiv münasibətlər əsasında yarandığını bildirir. Amma öncə qeyd etdiyimiz kimi, prof.Q.Kazımov bu fikirlə razılaşmır və söz birləşmələrini tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə qruplaşdırır. Fikrimizcə, bu qruplaşdırma daha əlverişlidir.

İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında olan tabelilik əlaqələri haqqında Azərbaycan dilçiliyində fikir müxtəlifliyi özünü göstərir.Y.Seyidov birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir.Ümumiyyətlə, dilçi alimlərin birinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olan əlaqələr haqqındakı fikirlərində müxtəliflik yoxdur.Əsas fərqli fikirlər ikinci növ təyini söx birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqədə özünü göstərir.Y.Seyidov ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir. Ə.Abdullayev, R.Xəlilov, H.Mirzəzadə və başqaları isə idarə-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu bildirir.Y. Seyidov hələ 40 il əvvəl yazmışdır: ” İdarə əlaqəsindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, *vətənin torpağı* tipli birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf vasitəsilə idarə olunur. Burada vətənin sözünün idarə olunmasını göstərən ziyəlik hal şəkilçisidir.Vətən torpağı birləşməsinin birinci tərəfində isə (vətən) belə bir şəkilçi yoxdur, deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur.” (7.s.58). Ancaq 2007-ci ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında ikinci növün tərəfləri arasında idarə-uzlaşma əlaqəsinin olduğu qeyd olunur. Prof.B.Xəlilov isə ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma, eyni zamanda idarə və eləcə də, uzlaşma əlaqəsinin olduğunu vurğulayır. Alim yazır:” II növ təyini söz birləşməsi şəkildə yanaşma: inək südü,kafedra müdiri, əncir qurusu və s. (3,s.13). Alim ikinci növ təyini söz birləşmələrindən danışarkən onların xüsusiyyətlərini qeyd edir: ” Tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə var: I tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, II tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə I tərəfə tabe olur: Məsələn: sinif rəhbəri, məktəb direktoru, uşaq bağçası və s. (3,s.40).

Y.Seyidovun ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olan tabelilik əlaqələri haqqındakı fikri ilə prof.Q.Kazımov da razılaşır. “Söz birləşmələrini tarixi aspektdə araşdıran prof.Ə.Tanrıverdi də ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir (5,s.373). İkinci növ təyini söz

birleşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsinin olduğunu iddia edən alimlər bunları əsas tutur: heç bir formal əlamətə malik olmaması, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirməsi, tərəfləri arasına heç bir söz daxil ola bilməməsi və s.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə elə dil faktları var ki, onlara münasibət birmənalı deyil. Yəni fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Bu fikir müxtəlifliyinin olması bu gün dilçilikdə həll olunması vacib bilinən məsələlərdən hesab olunmalıdır. Çünki istər orta məktəb, istərsə də ali məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı bu fikir müxtəlifliyi çətinlik törədir.

Alimin təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqındakı fikirləri də diqqət çəkir. Bu birləşmələrin dörd növü haqqında məlumat verir, birinci tərəfi şəkilçisiz olan birləşmələrin birinci növlə fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

Y.Seyidov söz birləşmələrindən söhbət açarkən tabesizlik əlaqəli ismi birləşmələrin olduğunu da qeyd edir. Belə birləşmələrdə mərkəzləşdirici sözün olmadığını bildirir. Alimin feili birləşmələr haqqındakı elmi mülahizələri də maraqlıdır. İsmi yiyəlik halından başqa digər beş hallı feili birləşmələr, onların xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar verir.

Y.Seyidovun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, alim Azərbaycan dilçiliyinin əksər sahələrində qələmini sınaşıdır. Bu gün gənc dilçi alimlər Y.Seyidovun kitablarından bəhrələnir, onun elmi mülahizələrini dissertasiyalarında sitat olaraq işlədirlər. O, görkəmli dilçi kimi Azərbaycan elmi tarixində öz adını əbədiləşdirmişdir desək, yanılmırıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.A.Qurbanov, B.İbrahimov. "Azərbaycan dilçiləri", Bakı, 1970, 134 səh.
2. "Azərbaycan dilinin müntəxəbatı" III cild, Bakı, 2013, 521 səh.
3. B.Xəlilov. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", Bakı, 2017, 428 səh.
4. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", IV hissə, Bakı, 2007, 422 səh.
5. Ə.Tanrıverdi "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası", Bakı, 2017, 538 səh.
6. "Müasir Azərbaycan dili", III cild, Bakı, EA, 1981, 442 səh.
7. Q.Kazımov "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.", Bakı, 2010, 496 səh.

Açar sözlər: söz birləşmələri, ismi birləşmələr, feili birləşmələr, yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqəsi

Ключевые слова: слова словосочетания, сочетание существительных, глагольные сочетания, согласование, примыкание управление.

Keywords: word combinations, substantive combinations, verbal combinations, adjoining, government, concord

РЕЗЮМЕ

Научные суждения профессора Ю. Сеидова о словосочетаниях

Выдающийся азербайджанский языковед Юсиф Сеидов внес незаменимый вклад в наше языковедение. Он входит в число ученых, исследовавших язык с различных аспектов, в особенности область синтаксиса. Ю. Сеидов высказал всесторонние научные суждения о словосочетаниях, об их видах, словосочетаниях, состоящих из существительного и глагола, об их особенностях. В числе произведений ученого достойное место заняли такие книги как «Словосочетания в азербайджанском литературном языке», «Место словосочетаний в системе языка», «Глагольные сочетания в винительный падеже». В статье особое внимание привлекают спорные научные мысли Ю.Сеидова и других ученых языковедов о зависимости сторон в словосочетаниях второго типа.

SUMMARY

Contributions to our linguistics given by the prominent Azerbaijani linguist Yusif Seyidov are peerless. He is one of the scientists who investigated our language from different aspects, especially gained reputation in syntax area. Yusif Seyidov expressed detailed scientific views about word combinations and its types, substantive and verbal word combinations and its features. His works as "Word combinations in Azerbaijan literary language", "Role of the word combinations in the language system", "Verbal combinations with accusative case" are the most remarkable scientific works. Notable point that draws special attention in this article is both Yusif Seyidov's and other linguistic scientist's debatable scientific thoughts on second type of attributive word combinations.

Rayçi: prof. İ.O.Məmmədli